Heinz Schuster-Šewc

Wo prašenju serbsko-čěskich rěčnych poćahow*

Rozjimujo čěsko-łužiskoserbske rěčne poćahi je trjeba mjez dwěmaj problemomaj rozeznawać: 1. mjez prašenjom zhromadnych wuwićowych tendencow, zwisowacych z pomałkim rozpadom prasłowjanskeje rěčneje jednoty a nastaća pózdnjoprasłowjanskich makrodialektow (přibližnje čas wot 3./4. lětstotka do 9./10. lětstotka n. l.) a so na jich zakładźe wuwiwacych pozdźišich samostatnych słowjanskich rěčow (po 10./11. lětstotku n. l.) na jednej stronje a 2. mjez prašenjom předpokładaneho čěskeho rěčneho wobwliwowanja serbšćiny (wosebje hornjoserbšćiny) w nowšich časach jako wuslědk teritorialneho susodstwa kaž tež móžnych politisko-kulturnych kontaktow mjez Łužiskimi Serbami a Čechami (wot 11.–19. lětstotka n. l.) na druhej.

K 1. prašenju: Kaž pokazuja wuslědki historisko-přirunowaceho rěčespyta, twori łužiska serbšćina zhromadnje z něhdyšimi staroserbskimi narěčemi mjez Łobjom a Solawu rěčny móst (přechadne rěčne pasmo) mjez pólšćinu na jednej a čěšćinu a słowakšćinu na druhej stronje. Zdobom wobswědča łužiska serbšćina (wosebje hornjoserbšćina) pak tež rjad starych rěčnych přezjednosćow z wuchodosłowjanskimi rěčemi (wosebje z ukrainšćinu). Toho bě sej tež hižo serbski filolog Jan Arnošt Smoler wědomy. W zawodźe k swojej w lěće 1841 zhromadnje z Leopoldom Hauptom wudatej knize „Volkslieder der Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz – Pjesničky hornych a delnych Łužiskich Serbow“ pisa wón (str. 9): „Die Sprache der oberlausitzischen Wenden hat die meiste Ähnlichkeit mit dem Böhmischen. Verschieden davon ist die niederlausitzische, welche dem Polnischen näher kommt, so verschieden, dass Oberlausitzer und Niederlausitzer sich einander nur mit Mühe verständlich machen können. Eine merkwürdige Verwandtschaft sowohl der ober- wie der niederlausitzischen Mundart mit der russischen Sprache findet in Rücksicht der Vokalisation statt.“ W poslednim padźe měješe Smoler prawdźepodobnje sćěhowace zwukowe změny na mysli: (1) wuske respektiwnje šěroke wurěkowanje prasłowjanskeju nosowkow *ǫ a *ę jako *ų* resp. *’ą* (**rǫka* > hs., rus., ukr. *ruka*; **męso* > hs., rus. *mjaso*), (2) wurěkowanje prasł. **g* jako aspirowane *γ* (dźensa *h*) w juhoruskich narěčach a w ukrainšćinje (**gora* > hs. *hora*, rus. nar., ukr. *hora*), (3) wuske wurěkowanje prasł. **ě* jako *i*^{e} (hs. *lěto*, ukr. *lito*, rus. nar. *li*^{e}*to*), (4) wokalizaciju prasł. skupiny **TъlT* a **TъrT* jako *TołT*, *TorT* (hs. *tołsty*, *torhošćo*, rus. *tolstyj*, *torgovat’*) a (5) labialnosć prasł. **ъ* jako *ъ*^{o} (hs., rus., ukr., *moch*). Dodać měła so tu hišće hs.-ukr. přezjednosć nastupajo wuslědki t. mj. zastupowaceho podlěšenja w zwisku z wotpadnjenjom (womjelknjenjom) t. mj. redukowaneju wokalow *ъ* a *ь* (přir. hs. *nós*, *nosa*, *nóc*, *nocy*, *měd*, *mjedu*, ale ukr. *nis*, *nosa*, *nič*, *noči*, *mid, medu*). Po měnjenju pólskeho linguista Witolda Taszyckeho pak je łužiska serbšćina wot spočatka wosebje sylnje z pólšćinu zwjazana była, na čož pokazuja přezjednosće we wobłuku t. mj. metatezy (přestajenja) likwidow (*TolT*, *TorT*, *TelT*, *TerT* > *TłoT*, *TroT*, *TleT*, *TreT*) a změna *d’*, *t’* > *dź*, *ć*). Jako młódše wobhladuje wón paralelne čěsko-serbske wuwiće w padach denazalizacje **ǫ* > *u* a **ę* > *’a*, aspiracije **g* > *γ*> *h* a wosłabjenja afrikaty **ʒ* > *z*, kiž su po jeho měnjenju hakle wuslědk pozdźišeho wobwliwowanja hornjoserbšćiny

* Předležacy přinošk je wobdźěłana wersija přednoška na XIV. mjezynarodnym lěćnym ferialnym kursu za serbsku rěč a kulturu 2004 w Budyšinje.

přez susodnu čěšćinu: „W dobie powolnego rozpadania się języka prasłowiańskiego na poszczególne języki czy grupy językowe łączył się język łużycki z językami lechickimi bardzo ściśle pomimo wszystkie różnice, jakie zachodzą. Związek ten poważnie naruszyła denazalizacja nosówek na gruncie łużyckim.“[2]

Stare rěčne poćahi łužiskeje serbšćiny z běskej rěču přijimowaše tež Zdzisław Stieber. Ale w přirunanju z Taszyckim wupraja so wón rezerwowanišo, pišo: „[...] że był on [t. j. serbska rěč] najpierw w silnym związku z grupą lechicką, potem zaś uległ pewnemu wpływowi czeskiemu“, a dale: „Za rezultat fonetyczny wpływu czeskiego można jednak ze względną pewnością uważać tylko zmianę *g* > *h* [...].“[3] Tola też tute wuprajenje so po našim měnjenju w podatej formje akceptować njehodźi. Njeznajemy dźě žadyn jenički historiski (ekstralinguistiski) dopokaz, kiž by na podobny „zwonkowny“ wliw stareje čěšćiny na staroserbske narěče pokazował. Rěči so drje wo tym, zo bě Łužica (kraj starych Milčanow) za čas knježenja morawskeho wjercha (krala) Svatopluka (870–894) zhromadnje z Běskej dźěl Wulkomorawskeho knjejstwa a zo je so staroserbšćina tak pječa pod běski wliw dóstać móhła. To pak je cyle njewěsta hypoteza, dokelž zepěra so wona hłownje na wuprajenje srjedźowěkowskeho němskeho chronikarja Thietmara z Merseburga (975–1018), kiž pisa w swojej chronice (1012–1018)[4]: „Boemi regnante Zuetepulco duce quondam fuere principes nostri. Huic a nostris parentibus quotannis solvitur census, et episcopos in sua regione Marierum dicta habuit“ (kn. VI, kap. 99), štož rěka serbsce: „Češa běchu něhdy za čas knježenja Swjatopołka naši knježa. Naši prjedownicy płaćachu jemu lětnu dań, a w swojim kraju, kiž so Morawa mjenuje, měješe wón biskopow.“ (Z biskopami staj tu měnjenaj swj. Cyril a swj. Metod.) Njewěmy pak, koho je chronikar z „naši prjedownicy“ woprawdźe měnił. Jeli su to byli stari Serbja, tak přińdu do prašenja jenož zapadne staroserbske kmjeny mjez Łobjom a Solawu, wosebje wulki kmjen Głomačanow, kiž njebě tehdy hišće dospołnje přez Němcow podćisnjeny. Nimo toho by tajki krótki historiski čas lědma někajki bytostny wliw na změnu rěče wukonjeć móhł. Tuž chileja rěčewědnicy dźensa k tomu, zo su wšitke horjeka mjenowane rěčne přezjednosće łužiskeje serbšćiny z druhimi słowjanskimi rěčemi starše, nastate hišće na kóncu prasłowjanskeje rěčneje doby, t. r. w času před 8./9. lětstotkom. Tutomu měnjenju je so mjeztym tež Z. Stieber přizamknył. W swojej w lěće 1956 wudatej knize „Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich“[5] pisa wón: „Trudno wykazać na południu Górnych Łużyc jakieś ślady silniejszego kontaktu tamtejszych gwar z czeskimi poza pokrewieństwami (czy podobieństwami) ogólnołużycko-czeskimi.“ Staroserbske narěče tworjachu tehdy zhromadnje z pračěskimi a zdźěla tež z prawuchodosłowjanskimi narěčemi wosebity pózdnjoprasłowjanski makrodialekt, kiž wuznamjenješe so: (1) přez wuske resp. šěroke wurěkowanje prasłowjanskeju nosowkow **ǫ* a *ę* jako *ų* (> *u*) resp. **’ą* / **’ą̈* (> hs. *’a*), přir. dźensniše hs. *łuh*, ds. *ług* a hs. *mjaso*, 2) přez aspirowane *γ* na městnje prasł. **g* (přir. dźensniše hs. *hora*, *noha*), (3) přez zwuženje prasł. **ě* > *i*^{e} / ^{i}*e* (přir. hs., ds. *běda*, *rěka*), a (4) přez zachowanje stareje kwantity (dołhosće) pod staroakutowej intonaciju (přir. hs. *brěza*, *błóto*, *kruwa* < *krówa*, č. *bříza*, *bláto*, *kráva*) a hišće někotre druhe wosebitosće. Tutón

---

[2] Witold Taszycki, Stanowisko języka łużyckiego, w: Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski II, Kraków 1927, str. 138.

[3] Zdzisław Stieber, Stosunki pokrewieństwa języków łużyckich, Kraków 1934, str. 92.

[4] Thietmar von Merseburg, Chronik / Neu übertragen und erläutert von Werner Trillmich, Berlin [1958].

[5] Přir. Zdzisław Stieber, Zarys dialektologii języków zachodniosłowiańskich. Z wyborem tekstów gwarowych, Warszawa 1956, str. 48.

stary izofonowy kompleks bě pak wot spočatka njejednotny a měješe nawjazanja (zwiski) tež k druhim pózdnjoprasłowjanskim makrodialektam. To płaćeše na př. za metatezu (přestajenje) skupinow **TolT*, **TorT* a za nastaće złóžkotworjaceju sonantow *l̥*, *r̥*, hdźež matej češka a słowakska rěč samsne wuslědki kaž juhosłowjanske rěče (přir. *hlava*, *hrad*, *vlk*, *trh*), hornjo- a delnjoserbšćina pak dźetej hromadźe z pólšćinu respektiwnje z wuchodosłowjanskimi rěčemi (přir. pól. *głowa*, *gród*; rus. *tolstyj*, *torg* porno hs. *hłowa*, *hród*, ds. *głowa*, *grod*, hs. *tołsty*, *torhošćo*). Podobnje je to z wokalom **ě*, hdźež wuznamjenja so pólšćina přez stare šěroke wurěkowanje (přir. pól. *lato, w lecie*), serbšćina a ukrainšćina pak přez wuske (přir. hs., ds. *lěto*, *wěra*, ukr. *lito*, *vira*). Z pózdnjoprasłowjanskich makrodialektow wuwichu so po 9./10. lětst. jednotliwe słowjanske rěče, při čimž je pak tež za čas zasydlenja prasłowjanskich kmjenow w nowych historiskich krajinach k dalšim, často jara komplikowanym narěčnym křižowanjam a měšenjam dóšło, štož nam dźensa rekonstrukciju prěnjotneho stawa sylnje poćežuje. Horjeka naspomnjene serbsko-češke rěčne přezjednosće su potajkim stare a njenastachu hakle přez někajke pozdźiše wowliwowanje serbšćiny přez staročěšćinu.

2. K druhemu prašenju: Rěčo wo móžnych staročěskich rěčnych wliwach pokazuje so druhdy tež na serbsku křesćansku terminologiju, kotruž su stari Serbja pječa wot Čechow přewzali. Zastupował je tutu tezu w powójnskim času wosebje češki slawist Antonín Frinta[6], před nim pak tež hižo Jan Arnošt Smoler, kiž pisa: „Wir wissen wohl, dass die Böhmen (Čechen) im 9. Jahrhundert das Christenthum annahmen, und dass sich die Wenden damals zu ihnen hielten und später zeitweise sogar zu Böhmen gehörten. Wir wissen ferner, dass die Gegend von Zittau unter dem böhmischen Kirchenregiment stand, und dass es daher nicht gut anders sein konnte, als dass sie von Böhmen aus das Christenthum erhalten haben musste.“[7] Dopokaz za to je po měnjenju Smolerja wot čěšćiny a starocyrkwinosłowjanšćiny wotwodźeny rěčny raz serbskeho křesćanskeho słownistwa, štož njejstaj pak ani Frinta ani Smoler přeswědčiwje dopokazać móhłoj. Mjenje kategorisce wuprajištaj so wo tutym prašenju awtoraj „Historije serbskeho naroda“ Wilhelm Bogusławski a Michał Hórnik[8], kiž pisaštaj (str. 40): „Podawizna je so zakhowała, zo je s. Cyrill hač do wokoliny Zhorjelca (Drjewnowa) přišoł, w Kralowskim haju (Königshain) přebywał, w Jaworniku a tam, hdźež nětko Hainwald je, na měsće pohanskeje swjatnicy cyrkej natwarił. To je móhło wokoło lěta 865 so stać před pućowanjom sołunskeju bratrow do Roma, z wotkelž so s. Cyrill wjacy wrócił njeje.“ Tež to su pak wšitko jenož legendy, za kotrež faluja kóždežkuli historiske wopodstatnjenja.

---

[6] Přir. Antonín Frinta, Bohemismy a paleoslovenismy v lužickosrbské terminologii křesťanské a jejich dějepisný význam, Acta Universitatis Carolinae 5, Philologica, Praha 1954; serbski přełožk: Bohemizmy a paleoslawizmy we łužiskoserbskej křesćanskej terminologiji a jich wuznam za stawizny, w: Lětopis A 2 (1954), str. 104–139.

[7] Přir. J. E. Smoler, Kajka je wučba athanasianskeho symbola wo třećej wosobje w Bójstwje a kak su ju serbscy bohosłowcy ryčnje zapřijeli? – Welches ist die Lehre des athanasianischen Symbolums von der dritten Person in der Gottheit und wie wurde sie von wendischen Theologen sprachlich aufgefasst?, Bautzen-Budyšin 1864, str. 1. Zjeće tutoho nastawka z titlom „Die Lausitzer Sorben erhielten das Christenthum zuvörderst von den Slaven und dann von den Deutschen” namaka so w tehdy w Budyšinje wuchadźacym a přez Smolerja redagowanym němskorěčnym časopisu „Zeitschrift für slavische Literatur, Kunst und Wissenschaft“, Bautzen 1864, str. 33–43.

[8] Přir. Historija serbskeho naroda, spisaštaj Wilhelm Bogusławski a Michał Hórnik, Budyšin 1884.

Přir. w tutym zwisku našu recensiju Frintoweho pojednanja (w: Zeitschrift für Slawistik, 2 (1957) 2, str. 263–270) kaž tež naš nastawk „Der kirchliche Wortschatz des Sorbischen und sein Ursprung. Ein Beitrag zur europäischen Sprach- und Kulturgeschichte“[9], hdźež so kritisce z nahladami Frinty kaž tež Smolerja rozestajamy a jeju tezu wo češko-starocyrkwinosłowjanskim pochadźe łužiskoserbskeje křesćanskeje terminologije jako přez historiske fakty njepotwjerdźomnu wotpokazujemy.

Teritorialny kontakt starohornjoserbskich narěčow ze staročěskimi narěčemi bu hižo za čas srjedźowěka w zwisku z kolonizaciju južnych namjeznych dźělow Hornjeje Łužicy a susodneho češkeho kraja přez němskich připućowarjow-kolonistow w 12./13. lětstotku přetorhnjeny. Kaž pokazuja pak někotre tamniše městne mjena ze serbskimi rěčnymi wosebitosćemi, je starohornjoserbski sydlerski rum we wonym času dale na juh sahał, hač do dźensnišeje sewjerneje Češkeje. Přir. přikłady kaž: (1) prjedawše němske pomjenowanje namjezneho češkeho městačka *Hrádek n. N.*, kiž rěkaše němsce *Grottau* (1288 *Grat* [dokument klóštra Marijny Doł, zhotowjeny přez česku kencliju], 1365 *Grot* [dokument města Žitawy]) z jewjacym so tu wuwićom prasłowjanskeje zwukoweje skupiny **TorT* jako *TroT* (hlej hs. *hród*, ds. *grod*) – dźensniše češke mjeno *Hrádek* z *TraT* je nowša twórba, nastata hakle pozdźišo; (2) městne mjeno *Topelicz* (14. lětstotk), *Doplitz* (16. lětstotk), jedna so wo staršu formu dźensnišeho mjena města *Teplice* (ně. *Teplitz-Schönau*), přir. č. *teplý*, ale hs. *ćopły*); (3) wjesne mjeno *Kolmen* blisko Děčína, přir. hs. *chołm* (*Běły, Čorny Chołmc*, něm. *Schwarz-*, *Weißkollm* pola Wojerec), ale č. *chlum*; (4) městne mjeno 1362 *Stolpenow*, 1363 *Stolpna*, 1365 *Stlupa* (na połnóc wot Češkeje Lípy) < **Stъlpьna*, přir. hs. *stołp* a městne mjeno *Stołpin / Stolpen*, ale č. s*loup*, stč. *stlúp* a dr.[10] Njedaloko Schmilka w Sakskej Šwicy namakatej so na češkej stronje wjesnej mjenje *Srbská Kamenice* (něm. *Windisch Kamnitz*) a někotre kilometry dale *Česká Kamenice* (ně. *Böhmisch Kamnitz*), přir. k tomu hišće městne mjeno *Česká Lípa* (*Böhmisch Leipa*). Opozicija *češká* : *srbská* swědči wo tym, zo su w tutych sewjeročeskich kónčinach něhdy serbske a češke sydlišća ze sobu mjezowali. Němski wědomostnik E. Schwarz, kiž je so w 20tych lětach zańdźeneho lětstotka z tutym prašenjom bliže zaběrał[11], je měnjenja, zo su stari Serbja do sewjeročeskeho kraja snano z połnocy přez hórske šćežki Rudnych horow přišli, štož je za njeho pak, dźiwajo na tamnišu sylnje zalěsnjenu krajinu, problematiske. Njehladajo na to wón pisa: „Trotzdem muß die Tatsache von sorbischen Siedlungen in einem Gebiet südlich des Erzgebirges betont werden.“ Problem pak da so po našim měnjenju wujasnić, hdyž přijimamy hypotezu, zo su prjedownicy Serbow z juhowuchoda (přez Morawske wrota a Češki kotoł) do swo-

---

[9] W: Die Welt der Slaven, Halbjahresschrift für Slavistik, Jg. XXXIV, 2, N. F. XIII, 2, München 1989, str. 297–322.

[10] Prawdźepodobnje słuša do tuteje skupiny mjenow tež *Šluknov* / něm. *Schluckenau* (1296 *Schlaukenove*, 1359 *Slaknav*, 1423 *Schluckenau*, 1425 *Slockenau*), jelizo pochadźa wone z prěnjotneho **Sъvolkъnovъ*, přir. potom prasłow. **volkъ* ‘něšto hromadźezwlečene’ (nomen actionis > nomen rei actae) k **velkti* ‘wlec’, hlej k tomu rus. *volok* ‘dźěl kraja, přez kotryž su łódźe z jedneje rěki do druheje wlekli’, dale rus. dial. *svolok* 1. ‘hrjada, na kotrejž leži stwiny wjerch’, 2. ‘nawijak při krosnach’ (něm. ‘Weberbaum am Webstuhl’) a rus. dial. *navolok* ‘z zanjerjedźenjom zapławjena łuka’. Prěnjotna forma sewjeročeskeho městneho mjena by potajkim była *Sloknow* abo *Slóknow* z woznamom ‘městnosć, hdźež je woda drjewo, štomy a podobne wěcy připławiła’. W najstaršimaj zapisomaj mjena so jewjace *a* a *au* dyrbimy potom pak wobhladować jako sekundarne, podobnje kaž při horjeka mjenowanym *Grottau*, hdźež jewi so runje tak *o* a *a* porno sebi.

[11] Přir. jeho nastawk: Die ehemalige obersorbisch-tschechische Grenzzone, w: Archiv für slavische Philologie 1927, str. 31–42.

jich pozdźišich historiskich sydlišćow připućowali. W tajkim padźe by so potom w sewjernych Čechach wo zbytki něhdyšich Serbow jednało, kiž su so wot hłowneho migraciskeho pruda, kiž je podłu Łobja do kraja mjez Nysu a Solawu šoł, wotšćěpili a takrjec před horiznami „tčacy wostali“ a so tu zasydlili.

Hornja a zdźěla też Delnja Łužica běštej, kaž je znate, w času wot 1319 do 1635 z wěstymi přetorhnjenjemi oficialnje pódlanskej krajej běskeho feudalneho stata (Čěskeje króny). Ale też do toho podsteješe Łužica, wosebje Budyski kraj (Terra Budissin) hižo nachwilnje běskim knježićelam, wot lěta 1074–1084 Vratislavej II a wot lěta 1158–1230 Vladislavej I. Běchu to pak ryzy feudalne (monarchiske) zwiski, kiž njemějachu žadyn wliw na wobstejacy etniski wobraz a na rěč tutoho teritorija, w kotrymž tworjachu Serbja wjetšinu jenož wjesneho wobydlerstwa. Města běchu zwjetša němske. Zajimawe je pak, zo dósta so w tutym času běska požčonka *král* ‘rex, König’ do serbšćiny, štož swědči wo wulkim prestižu běskeje kralowskeje wyšnosće w tehdyšimaj Łužicomaj. Běski wuraz naruna při tym starše serbske *król*/*krol*, kiž je so dźensa jenož hišće jako swójbne mjeno *Krol, Gruhl, Grull* a podobnje zachowało. Wo produktiwnosći tuteje stareje běskeje požčonki swědča mnohe wotwodźenki, přir. za hornjoserbšćinu: *kralować* ‘herrschen, thronen’, *kralowc* ‘Kronprinz; Jupiter (planet, hwězda)’, *kralowna* ‘Königin’, *kralowski* adj. ‘königlich’, *kralestwo* ‘Königreich’, *kralowstwo* ‘Königtum’ a ptače mjeno *kralik* ‘Zaunkönig, Troglodytes (ptačk)’. Podobnje je to było w Delnjej Łužicy, hdźež je pak forma *krol* a wot njeje wotwodźene *krolestwo* też hišće w staršich rěčnych pomnikach wobswědčena (přir. w zbytku ds. Agendy z lěta 1543: *krolestwo*; Andreas Tharaeus (Handrij Tarej), Enchiridion Vandalicum, 1610: *krol*, *krolestwo* pódla *kral*, *kralestwo* atd. Wo starobje mjena swědči wotwodźenka *kralik*, kiž namaka so hižo w Wolfenbüttelskim psalterje, pochadźacym z druheje połojcy 16. lětstotka (*kamëňoneh dolih tich kralihkow*, psalm 104, 18). Prěni znaty zapis hornjoserbskeho swójbneho mjena *Kral* pochadźa z lěta 1374 (*Kral Hannos*) a namaka so w urbariju klóštra Marijineje Hwězdy (1370–1382). W srjedźnej Łužicy (Zły Komorow) je ze 16. lětstotka samo wobswědčeny pad, hdźež je samsna wosoba raz zapisana jako *Kral* (1509) a druhi raz jako *Kroll* (1529).[12] Też dźensa słuša tute swójbne mjeno k najbóle rozšěrjenym mjenam Hornjeje Łužicy.[13]

Z běskeje rěče pochadźa dale hornjoserbski wuraz *tesak* ‘Säbel, Degen, Bajonett’, kiž je so prawdźepodobnje za čas husitskich wójnow (spočatk 15. lětstotka) do hornjoserbšćiny dóstał (město Budyšin a też Bartski hród běštej w třicetych lětach 15. lětstotka wjackróć přez husitske wójska wobłěhowanej). Wo běskim (husitskim) pochadźe słowa swědči twjerde *t* před *e* město wočakowaneje afrikaty *ć*, kaž widźimy to w hs. *ćesak* ‘ćěsliska sekera za ćesanje hrjadow’ (něm. ‘Hauaxt’); ‘rězak’ (‘Sägemühle’), přir. č. *tesák*. Też pólšćina znaje wotpowědnu běsku požčonku, hlej pól. *tesak*/*tasak* ‘krótki mječ’. Nimo toho je wotpowědne słowo też němskim narěčam znate było, přir. w němskich narěčach: *Tesack*, *Tessaken Disak*, *Dissaken*, *Disecken*, *Dusek*, *Duseke*.[14] Też Abraham Frencel liči słowo *Tesack* w swojej rukopisnej „Historia populi et rituum Lusatiae Superioris“ do skupiny słowjanskich požčonkow w hornjołužiskej němskej narěči

---

[12] Přir. Walter Wenzel, Studien zu sorbischen Personennamen, Teil II/1: Historisch-etymologisches Wörterbuch A–L, Bautzen 1991, str. 221.

[13] Přir. za Delnju Łužicu: Walter Wenzel, Niedersorbische Personennamen aus Kirchenbüchern des 16. bis. 18. Jahrhunderts, Bautzen 2004, str. 232–233.

[14] Přir. Ernst Mucke, Sorbenwendische Namen im Zeitzer Kreise, Zeitz [1910] a Ernst Eichler, Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteldeutschen, Bautzen 1965, str. 129.

(Kap. IV, Liste slawischer Wörter in der deutschen Mundart der Oberlausitz). Tuž njehodźi so wuzamknyć, zo je so tute słowo přez posrědnistwo němčiny do hornjoserbšćiny dóstało. Situacija by tu potom podobna była kaž ze słowom *pistola*, kiž pochadźa runje tak z němčiny, a jeho zakład bě husitske *pištěla* ‘ručna bróń’. Delnjoserbšćina požčonku *tesak* njeznaje, štož zwisuje drje z tym, zo njejsu Husitojo Delnju Łužicu tak často nadpadowali kaž Hornju.

Zajimawy přikład za wužiwanje čěšćiny jako pomocny srědk při pisanju hornjoserbskeho teksta předleži w serbsce spisanej přisaze města Budyšina „Der Burger Eydt Wendisch“[15] z časa wokoło 1532, kotraž je měšeńca hornjoserbšćiny, zdźěla pak tež delnjoserbšćiny a čěšćiny. Přir. *Ja pſchiſaham Bohu a na-/ſchemu Neygnad-/neyschemu Knyezu Knyezu …* / *Kraly Czeſkom geho gnadie diediczuom* / *A wſchiczknym potomnym* / *kraluom Czeſkym* / *Burgermaiſtru a Radyie thoho Miesta* / *Budiſſina wiernÿ*, *po-/sluznÿ a podany* / *beyczſch wedne a wnotzy*, *kdyſch ja wodnich* / *napomenan budaw* [...]. Awtor teksta je prawdźepodobnje był Čech, skutkowacy w tehdyšej češkej kralowskej administraciji na Budyskim hrodźe. Za čas přisłušnosće Łužicow k Češkej krónje wukonjachu statnu móc hłownje hejtmanojo češkeje narodnosće, a to hačkuli bě měšćanske wobydlerstwo łužiskich městow tež tehdy zwjetša hižo němske (w Budyšinje dwě třećinje).

Sylne češke rěčne wliwy jewja so tež w prěnim serbskim (t. j. delnjoserbskim) přełožku biblije (Lutheroweho Noweho zakonja) z lěta 1548, kiž je do serbšćiny přełožił Miklawuš Jakubica, kotryž je při tym wšelake češke biblije, wosebje pak češku bibliju Jana Hada, wudatu 1545 w Nürnbergu, jako pomoc wužiwał.[16] To je dopokaz za to, zo su so češke biblije we wonym času tež we Łužicy wužiwałe abo zo su znajmjeńša znate byłe.[17] Češki rěčny wliw je w Jakubicowym přełožku tak sylny, zo njeměješe po měnjenju jeho prěnjeho přepytowarja, Lipsčanskeho slawista Augusta Leskiena, zmysła jón wudać („Der čechische Einfluss ist weit stärker als er nach Lotze’s Worten erscheint, so stark [...], dass es schon deswegen unthunlich ist, die Handschrift ganz herauszugeben“.[18]) Tež w někotrych druhich starych hornjoserbskich rukopisnych tekstach (wosebje w kěrlušach) jewja so tu a tam jednotliwe čechizmy, kaž na př. w rukopisu, napisanym wokoło lěta 1590, hdźež wustupujetej hornjoserbšćinje hewak njeznatej wurazaj *skonać* a *snjać* (*Hdÿʒ tȯn* [*dˇen*] *be skonanÿ, by won* / *sKſchiʒa*

---

[15] Přir. Heinz Schuster-Šewc, Sorbische Spachdenkmäler. 16.–18. Jahrhundert, Bautzen 1967, str. 33.

[16] Přir. Heinz Schuster-Šewc, Przekład Nowego Testamentu Mikołaja Jakubicy z roku 1548 i starania Łużyczan o stworzenie własnego języka literackiego, w: Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego Testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki / Redakcja naukowa Tomasz Jaworski, Wiesław Pyżewicz, Zielona Góra 2001 (= Zielonogórskie Studia Łużyckie, 3), str. 65–74. Znowa wućišćany w: Heinz Schuster-Šewc, Das Sorbische im slawischen Kontext. Ausgewählte Studien, Bautzen 2001, str. 187–196 (= Spisy Serbskeho instituta, 24).

[17] Přir. tu tež wuprajenje Arnošta Muki, kiž pisaše 1918 w Časopisu Maćicy Serbskeje, str. 44: „W našej serbskej Hornjej a Delnjej Łužicy su so we wšelakich cyrkwjach a farskich archivach češke knihi, wosebje češka biblija a spěwarske, khowałe, nětko pak su so tam zwjetša zhubiłe; wone nam dopokazuja, zo buchu w času reformacije a hišće po njej, jako běše na ćišćanych serbskich cyrkwinskich knihach njedostatk, wot duchownych a snano tež wot wosadnych město serbskich wužiwane.“

[18] Přir. August Leskien, Das sorbische Neue Testament von 1548, w: Archiv für slavische Philologie 1876, str. 162.

snatÿ)[19], přir. č. *konati* a *sňati*. Podobnje w t. mj. Bartskim rukopisu kěrlušow z druheje połojcy 17. lětstotka, hdźež namakatej so čechizmaj *spasyć*, *spasenje* za hs. *wumóc*, *wumóženje* (něm. *erlösen*, *Erlösung*): [...] *Kotraſsch naſs Schitkich Spaſse*; *Twe Slowo nech moia Speisa je Gſpaſenu moieÿ Duschÿ*.[20]

Też starši hornjoserbscy leksikografojo su spytali tu a tam wobstejacy hornjoserbski słowoskład z pomocu češkich požčonkow wudospołnjeć. Přir. na př. rukopisny słownik „Lexicon harmonico-etymologicum“ Abrahama Frencela z lěta 1730, hdźež namakaja so přikłady kaž: *haslo* (dźensa hs. *hesło*), *koſtel*, *koſcʒel* ‘cyrkej’ a *koſtol, koſcʒol* (hlej pól. *kościół*), *koftelnik* ‘kěbětar, wučer’ abo *ſtraʒ* ‘wacha, straža’, *straʒnik* ‘custos’. Podobnje w rukopisnym słowniku Prokopa Hančki (1731–1789): *dʒiwadwo, klecʒ* ‘klětka’, *kluk* ‘hólc, Bube’, *korab* ‘łódź’, *kowadlina* ‘nakowadło’, *listopad* ‘nazymnik’, *radnicʒa* ‘radnica, radna chěža’, *wěʒ* ‘wěža’ a dr.

Čěšćinu jako přikład bjerješe sej też přełožowar w lěće 1706 wudateho Noweho zakonja Michał Frencel. W zawodźe k 1688 w Budyšinje wudatej Budestečanskej Dupje – Postwitzscher Tauff-Stein (prědowanja, přednjesene składnostnje poswjećenja noweje dupy w Budestečanskej cyrkwi) pisa wón: „[...] nachdem durch Gottes Gnade diese wenige Tauff=Predigt und vor der Zeit die ersten zwey Evangelisten in reiner Wendischer Sprache nach des Budissinischen Territorii Dialecto, mit nicht Hindansetzung der Böhmischen und Polnischen Bibel [rozćehnjene přez awtora] / als unserer Sprache Mit=Schwestern getreuligst übersetzet und publiciret“.[21] Něšto lět pozdźišo wuzběhuje Frencel w lisće na w lěće 1691 powołanu komisiju za postajenje a regulowanje prawopisa w ewangelskich nabožinskich spisach (t. mj. Praetoriusowu komisiju): „Dreimal beschawe vnd betrachte man recht den böhmischen, den Original oder Krichischen Text ia ia wohl vnd fleißig, wofern man wohl wendisch vnd nicht etwa gar contra analogiam fidei die Evangelia vnd Episteln übersetzen wil [...].“[22] Wot Frencla zestajany nowy hornjoserbski prawopis zepěraše so sylnje na češki Husowy prawopis. Ale też w leksice jewja so čechizmy, wosebje w padach, hdźež njeměješe Frencel třěbny serbski wuraz k dispoziciji abo hdyž so jemu češke słowo lěpše być zdaše. Frencel sam bě češkeho pochada. Jeho dźěd přińdźe hižo w 16. lětstotku jako zažny eksulant do Hornjeje Łužicy a zasydli so w Njezdašecach, hdźež wobhospodarješe mału žiwnosć. Po teologiskich studijach w Lipsku skutkowaše Frencel najprjedy jědnaće lět w Kózłom pola Niskeje a wot lěta 1662 hač do smjerće w lěće 1706 w Budestecach pola Budyšina. W jeho spisach (wosebje w jeho 1670 wudatymaj sćenjomaj swj. Mateja a Marka) namakaja so čechizmy kaž: *almożna* za *jałmožna, bělic* za *walkar*, *dobrsche*, *hned* za *hnydom*, *hrncʒerowo polo* za *hornčerjowe polo*, *komory* za *kuntwory*, *lotr* za *mordar*, *krmy* za *nakormjeny*, *ioh* (hlej č. *jho*) za *spřah* ‘Joch’, *kotrehoʒkoli* za

---

19 Přir. Heinz Schuster-Šewc, Sorbische Sprachdenkmäler ..., str. 38, 5. linka.

20 Přir. Heinz Schuster-Šewc, Nachträge und Ergänzungen zum Historisch-etymologischen Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache (III), w: Lětopis 51 (2004) 1, str. 83 (hesło: *spasyć*, *spasenje*).

21 Přir. Michael Frentzel, Postwitzscher Tauff=Stein oder christliche und einfältige teutsch= wendische Predigt von der Heiligen Taufe. Ein sorbisches Sprachdenkmal aus dem Jahre 1688 / Herausgegeben und mit einer Transkription des obersorbischen Textteils sowie einer wissenschaftlichen Einleitung versehen von Heinz Schuster-Šewc, Köln-Weimar-Wien 1993, str. 232.

22 Vgl. Karl Röseberg, Leben und Wirken von Michael Frentzel. Sonderdruck der Beiträge zur Sächsischen Kirchengeschichte XXXIX, Dresden 1930, str. 27.

kotrehožkuli, *milować* za *lubować*, *nemoc* za *słabosć*, *słowić* ‘berühmt sein’, *wječeradlo* za *žurla*, *dobře* za *derje* (jenož w Budestečanskej dupje) a dr. Wone buchu pak we wudaću z lěta 1706 nimale wšitke zaso šmórnjene. Čěske wliwy w hornjoserbskich staršich nabožnych spisach maja tuž radšo marginalny raz.[23]

Wulku rólu hraješe čěski přikład při nastaću moderneje hornjoserbskeje spisowneje rěče za čas narodneho wozrodźenja Łužiskich Serbow w 19. lětstotku. Při jeje koncipowanju orientowachu so hornjoserbscy wótčincy (J. P. Jordan, J. A. Smoler, Kř. B. Pful, M. Hórnik a dr.) wuraznje na čěski model spisowneje rěče: Zawjedźe so nowy prawopis z łaćonskim pismom, po čěskim přikładźe přiwzachu so diakritiske znamješka a nałožowaše so konsekwentnje etymologiski princip (*hłowa*, *sněh*, *chcyć*, *wrota* město *wowa*, *sně*, *cyć* a *rota*). Na tute wašnje nasta po čěskim přikładźe nowy puristiski typ rěče (narunanje němskich požčonkow přez serbske kalki abo nowe słowjanske požčonki, wosebje z čěšćiny, konsekwentne nałožowanje gramatiskeje kategorije aspekta a wotstronjenje němskich wliwow z morfologije a syntaksy). Kř. B. Pful, awtor w lěće 1866 wudateho prěnjeho moderneho hornjoserbskeho słownika, pisa w tutym zwisku w předsłowje (str. XXI): „In gleicher Weise nun ist mein Streben überall dahin gegangen, wo ich im B ö h m i s c h e n [rozćehnjene přez awtora] usw. für einen im Wendischen nicht gangbaren Begriff einen gefälligen und für das wendische Ohr leicht verständlichen Ausdruck antraf, diesen den wendischen Sprachgesetzen amzupassen und – natürlich unter Hinweisung auf die Entlehnung – auch im Wörterbuche mit aufzuführen“. Podobne stejišćo zaběraše w tutym nastupanju Jan Arnošt Smoler, pišo w časopisu Łužica: „Z toho pak widźimy, zo najlěpje sčinimy, hdyž so w rěčespytnych prašenjach hypothezow cyle zminjemy, a so radšo kóždy raz khróble k druhim słowjanskim narěčam wo pomoc wobroćimy.“ (Łužisko-serbske rěčespytne zapiski, Łužica 34 (1915) 10/11, str. 35–36). Wulki dźěl noweho hornjoserbskeho słownistwa z tutoho časa je tohodla čěskeho pochada abo po čěskim modelu stworjeny. Na př. *dźiwadło*, *hesło*, *straža*, *wěža*, *počas*, *radnica*, *worjoł*, *bohosłowc*, *bohosłowstwo*, *časopis*, *činohra*, *dźědźić*, *hudźba*, *jewišćo*, *juh*, *lětadło* (č. letadlo), *lětanišćo* (č. letiště), *nowiny* ‘Tageszeitung’ (č. *noviny*, hs. nowina ‘Neuland’), *sewjer*, *narodopis*, *nawuka* (J. A. Smoler, so dźensa hižo njewužiwa), *prózdniny*, *přirodospyt*, *přemysło*, *rěčnica* (kalka za č. *mluvnice*), *rjemjesło*, *sada*, *składba*, *strój* ‘mašina’, *struchłohra*, *wjeselohra*, *wumělc*, *zemjepis*, *železnica*, *drustwo*, *kukurica* (č. *kukuřice*), *jantar* ‘Bernstein’, *kamzyk* (č. *kamzík*), *kislik* (č. *kyslík*), *měritko* (č. *měřítko*), *nalada* ‘Laune’, *nosorohač* (č. *nosorožec*), *parnik* (č. *parník*), *płun* (č. *plyn*), *poliwka* (č. *polevka*), *přistaw* (č. *přístav*), *přitok* (č. *přítok*), *rys* ‘Luchs’ (č. *rys*), *pomeranča* (č. *pomeranč*), *rybnik* ‘hat za plahowanje rybow’ (č. *rybník*), *sob* ‘Rentier’ (č. *sob*), *sup* ‘Geier’ (č. *sup*), *surowizna* (č. *surovina*), *wěk* ‘Zeitalter’ (č. *věk*), *wjelryba* (č. *velryba*), *wjelbłud* (č. *velbloud*), *župa*, *župan* (č. *župa* ‘Gau, Kreis’, *župan* ‘Kreishauptmann’), pomjenowanje rěčow na *-ina* (*čěšćina*, *němčina*, *pólšćina*, *rušćina* atd.), městne mjena: *Mnichow* ‘München’, *Mohuč* ‘Mainz’, *Rězno* ‘Regensburg’, *Poruhrska* ‘Ruhrgebiet’, *Posaarska* ‘Saarland’ a. dr.

We wuslědku tutoho procesa nasta sylna polarizacija mjez nowej spisownej rěču na jednej a ludowej rěču a narěčemi na druhej stronje, štož je ważny charakteristikum hornjoserbšćiny docyła. W delnjoserbšćinje jewi so tuta opozicija wo wjele słabšo, dokelž njeje tu wliw čěšćiny a druhich słowjanskich rěčow ženje tajku rólu hrał kaž

[23] Přir. w tutym zwisku tež naš nastawk: Lehnwörter und Lehnübersetzungen im Sorbischen, w: Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR, Gesellschaftswissenschaftliche Reihe 8, Berlin 1977, wosebje str. 81–83.

w hornjoserbšćinje. Do delnjoserbšćiny dóstachu so mjenowane čechizmy hakle přez posrědnistwo hornjoserbšćiny.

Zusammenfassung

Unter der Überschrift „Zur Frage der sorbisch-tschechischen sprachlichen Beziehungen“ behandelt der Verfasser einleitend das nachbarliche Verhältnis zwischen dem Sorbischen und dem Tschechischen in älterer Zeit. Er weist die von einigen Autoren aufgestellte Behauptung einer sprachlichen Beeinflussung des Altsorbischen durch das Alttschechische als unbegründet zurück. Bei den als angeblicher Beweis genannten altsorbischen Lautentwicklungen (Vokalisierung der urslaw. Nasale *ǫ, *ę > *u*, *'a*; *ʒ > *h*; *ʒ > *z*) handelt es sich in Wirklichkeit um ältere, noch im Rahmen des Spätursla-wischen entstandene Parallelentwicklungen, die bedingt waren durch die Zugehörigkeit der Vorgängerdialekte des Sorbischen wie auch des Tschechischen zur gemeinsamen mittleren späturslawischen Dialektzone.

Auch die sorbische christliche Terminologie stammt nicht aus Böhmen, sondern ist Teil der gemeinsamen slawischen „lingua missionarica“, die sich infolge der Missionstätikeit der deutsch-römischen Kirche im alten Sorbenland herausgebildet hat. Die frühere territoriale Nachbarschaft beider Sprachen wurde durch die im 12./13. Jahrhundert beginnende deutsche Siedlungsbewegung unterbrochen.

Eine neue Situation ergab sich erst im Zusammenhang mit der über 300 Jahre währenden Zugehörigkeit der Lausitzen zur Böhmische Krone, wodurch das Tschechische auch bei den Sorben an Prestige gewann. Deutlicher Ausdruck dafür ist die Entlehnung des tschechischen Namens für König (*král*) und die Verdrängung des älteren sorbischen *król/krol*. Auch die sich seit dem 16. Jahrhundert entwickelnde sorbische Kirchensprache bedient sich einzelner tschechischer Lehnwörter, was jedoch eine Randerscheinug war. Eine qualitativ neue Situation entstand erst mit der nationalen Erneuerungsbewegung im 19. Jahrhundert. Die sich jetzt bildende moderne obersorbische Schriftsprache folgte weitgehend dem tschechischen schriftsprachlichen Modell (Schrift, sprachlicher Purismus, Lehnübersetzungen, Entlehnungen).